

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ

LAILA MEDINA

της 28ης Απριλίου 2022¹

Υπόθεση C-344/20

LF

κατά

SCRL

[αίτηση του Tribunal du travail francophone de Bruxelles
(γαλλόφωνου δικαστηρίου εργατικών διαφορών Βρυξελλών, Βέλγιο)
για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Προδικαστική παραπομπή – Κοινωνική πολιτική – Οδηγία 2000/78/ΕΚ – Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία – Δυσμενής διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – Κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας σε ιδιωτική επιχείρηση – Απαγόρευση χρήσης οποιουδήποτε εμφανούς πολιτικού, φιλοσοφικού και θρησκευτικού συμβόλου στον χώρο εργασίας – Υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίεσης – Άρθρο 8 – Ευνοϊκότερες διατάξεις της εθνικής νομοθεσίας για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης – Περιθώριο εκτίμησης των κρατών μελών – Θρησκεία και θρησκευτικές πεποιθήσεις ως αυτοτελής λόγος διάκρισης»

I. Εισαγωγή

1. Η υπό κρίση αίτηση προδικαστικής αποφάσεως αποτελεί άμεση συνέχεια των αποφάσεων του Δικαστηρίου στις υποθέσεις *G4S Secure Solutions*², *Bougnououi* και *ADDH*³ και *WABE*⁴, με αντικείμενο τις διακρίσεις λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων κατά την έννοια της οδηγίας 2000/78/ΕΚ⁵. Η διάταξη περί παραπομπής προέκυψε στο πλαίσιο ένδικης διαδικασίας μεταξύ της LF και της SCRL, καθόσον μια αυθορμήτως υποβληθείσα αίτηση πρακτικής άσκησης απορρίφθηκε λόγω της άρνησης της υποψήφιας να συμμορφωθεί προς τον κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας που επιβάλλει η επιχείρηση στους εργαζομένους της. Ο εν λόγω κανόνας απαγορεύει την έκφραση οποιωνδήποτε θρησκευτικών, φιλοσοφικών ή πολιτικών πεποιθήσεων στον χώρο εργασίας, ιδίως μέσω της αμφίεσης⁶.

¹ Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

² Απόφαση της 14ης Μαρτίου 2017, *G4S Secure Solutions* (C-157/15, EU:C:2017:203, στο εξής: απόφαση *G4S Secure Solutions*).

³ Απόφαση της 14ης Μαρτίου 2017, *Bougnououi* και *ADDH* (C-188/15, EU:C:2017:204).

⁴ Απόφαση της 15ης Ιουλίου 2021, *WABE* και *MH Müller Handel* (C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:594, στο εξής: απόφαση *WABE*).

⁵ Οδηγία του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (ΕΕ 2000, L 303, σ. 16).

⁶ Στις παρούσες προτάσεις αναφέρομαι στη συγκεκριμένη κατηγορία κανόνων χρησιμοποιώντας τον όρο «κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας».

2. Στην υπό κρίση υπόθεση, το Δικαστήριο καλείται να εξετάσει εκ νέου το ζήτημα εάν μπορεί να απαγορευτεί σε εργαζομένους ιδιωτικής επιχείρησης, συμπεριλαμβανομένων των ασκουμένων, η χρήση συγκεκριμένης αμφίσεσης που στηρίζεται σε θρησκευτικές επιταγές στον χώρο εργασίας. Το Δικαστήριο καλείται επίσης να εξετάσει το περιθώριο εκτίμησης που παρέχεται στα κράτη μέλη δυνάμει του άρθρου 8 της οδηγίας 2000/78, ως προς τη θέσπιση διατάξεων ευνοϊκότερων για την προστασίας της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε σχέση με αυτές που προβλέπονται από την εν λόγω οδηγία, ιδίως μέσω της αντιμετώπισης της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως αυτοτελούς λόγου διάκρισης. Κατόπιν υποδείξεως του Δικαστηρίου, οι παρούσες προτάσεις περιρίζονται στο τελευταίο αυτό ζήτημα.

II. Νομικό πλαίσιο

A. Το δίκαιο της Ένωσης

3. Η οδηγία 2000/78 θεσπίζει ένα γενικό πλαίσιο για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία. Σκοπός της είναι η καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω «θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας, προκειμένου να υλοποιηθεί η αρχή της ίσης μεταχείρισης στα κράτη μέλη»⁷.

4. Για τους σκοπούς της οδηγίας 2000/78, ως «αρχή της ίσης μεταχείρισης» νοείται η απουσία άμεσης ή έμμεσης διάκρισης για έναν από τους λόγους που μνημονεύονται στο άρθρο 1 αυτής⁸.

5. Ειδικότερα, άμεση διάκριση συντρέχει όταν ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο πρόσωπο, για οποιονδήποτε εξ αυτών των λόγων⁹. Αντιθέτως, έμμεση διάκριση συντρέχει όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική ενδέχεται να προκαλέσει μειονεκτική μεταχείριση ενός προσώπου μιας ορισμένης θρησκείας ή πεποιθήσεων, με μια ορισμένη ειδική ανάγκη, μιας ορισμένης ηλικίας, ή ενός ορισμένου γενετήσιου προσανατολισμού, σε σχέση με άλλα άτομα¹⁰, εκτός εάν η εν λόγω διάταξη, κριτήριο ή πρακτική δικαιολογείται αντικειμενικά από έναν θεμιτό στόχο και τα μέσα για την επίτευξη του στόχου αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία¹¹.

6. Η οδηγία 2000/78 δεν θίγει τα μέτρα που προβλέπει ο εθνικός νόμος και τα οποία σε μια δημοκρατική κοινωνία είναι αναγκαία για την ασφάλεια, την προάσπιση της τάξης και την πρόληψη ποινικών παραβάσεων, την προστασία της υγείας και των δικαιωμάτων και ελευθεριών άλλων¹².

⁷ Άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78.

⁸ Άρθρο 2, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78.

⁹ Άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78.

¹⁰ Άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', της οδηγίας 2000/78.

¹¹ Άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της οδηγίας 2000/78.

¹² Άρθρο 2, παράγραφος 5, της οδηγίας 2000/78.

7. Τα κράτη μέλη μπορούν επίσης να προβλέπουν ότι η διαφορετική μεταχείριση που βασίζεται σε έναν από τους λόγους που αναφέρονται στην οδηγία 2000/78 δεν συνιστά διάκριση όταν, λόγω της φύσης των συγκεκριμένων επαγγελματικών δραστηριοτήτων ή του πλαισίου εντός του οποίου διεξάγονται αυτές, ένα τέτοιο χαρακτηριστικό αποτελεί ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση, εφόσον ο στόχος είναι θεμιτός και η προϋπόθεση είναι ανάλογη¹³.

8. Τέλος, για τους σκοπούς της υπό κρίση υποθέσεως, είναι κρίσιμο να υπομνησθεί ότι η αιτιολογική σκέψη 28 της οδηγίας 2000/78 αναφέρει ότι η εν λόγω οδηγία καθορίζει απλώς ελάχιστες προϋποθέσεις, παρέχοντας στα κράτη μέλη τη δυνατότητα θέσπισης ή διατήρησης ευνοϊκότερων διατάξεων. Η εφαρμογή της οδηγίας 2000/78 δεν μπορεί να δικαιολογήσει οποιαδήποτε οπισθοδρόμηση σε σχέση με την ισχύουσα στα κράτη μέλη κατάσταση. Επιπλέον, το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78, το οποίο επιγράφεται «Ελάχιστες προϋποθέσεις», προβλέπει στην παράγραφο 1 ότι τα κράτη μέλη μπορούν να θεσπίζουν ή να διατηρούν διατάξεις που είναι ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται στην εν λόγω οδηγία. Επίσης, το άρθρο 8, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 προβλέπει ότι η εφαρμογή της οδηγίας δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αποτελέσει αφορμή μείωσης του επιπέδου προστασίας έναντι των διακρίσεων, το οποίο παρέχεται ήδη από τα κράτη μέλη στους τομείς που καλύπτονται από την εν λόγω οδηγία.

B. Το βελγικό δίκαιο

9. Ο *Loi du 10 mai 2007 tendant à lutter contre certaines formes de discrimination* (νόμος της 10ης Μαΐου 2007 περί καταπολέμησης ορισμένων μορφών δυσμενούς διάκρισης, στο εξής: γενικός νόμος για την καταπολέμηση των διακρίσεων)¹⁴ μεταφέρει στο βελγικό δίκαιο την οδηγία 2000/78¹⁵. Σκοπός του είναι να διαμορφώσει ένα γενικό πλαίσιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων στους τομείς της απασχόλησης και της εργασίας¹⁶. Εφαρμόζεται στις σχέσεις εργασίας¹⁷, στις οποίες περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, οι σχέσεις που δημιουργούνται στο πλαίσιο μη μισθωτής εργασίας, εργασίας παρεχόμενης στο πλαίσιο συμβάσεως πρακτικής άσκησης, μαθητείας και απορρέουν από συμβάσεις εργασιακής εμπειρίας¹⁸.

10. Τα κριτήρια που προστατεύονται έναντι των διακρίσεων απαριθμούνται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων και είναι «η ηλικία, ο γενετήσιος προσανατολισμός, η οικογενειακή κατάσταση, η γέννηση, η περιουσία, οι θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, οι πολιτικές πεποιθήσεις, οι συνδικαλιστικές πεποιθήσεις, η γλώσσα, η παρούσα ή μελλοντική κατάσταση της υγείας, η αναπηρία, τα φυσικά ή γενετικά χαρακτηριστικά ή η κοινωνική προέλευση».

11. Κατά το άρθρο 7 του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων, κάθε άμεση διακριτική μεταχείριση που στηρίζεται σε οποιοδήποτε εκ των προστατευόμενων κριτηρίων συνιστά άμεση δυσμενή διάκριση, εκτός εάν η εν λόγω άμεση διακριτική μεταχείριση δικαιολογείται αντικειμενικώς από θεμιτό σκοπό και τα μέσα για την επίτευξη του σκοπού αυτού είναι πρόσφορα και αναγκαία. Εντούτοις, το άρθρο 8, παράγραφος 1, του ίδιου νόμου προβλέπει

¹³ Άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78. Παρόμοιος κανόνας εφαρμόζεται στις επαγγελματικές δραστηριότητες των εκκλησιών ή άλλων δημοσίων ή ιδιωτικών ενώσεων των οποίων η δεοντολογία εδράζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις. Πρβλ. άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78.

¹⁴ *Moniteur belge* της 30ής Μαΐου 2007, σ. 29016.

¹⁵ Άρθρο 2 του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων.

¹⁶ Άρθρο 3 του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων.

¹⁷ Άρθρο 5, παράγραφος 1, σημείο 5, του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων.

¹⁸ Άρθρο 4, παράγραφος 1, του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων.

ότι άμεση διακριτική μεταχείριση η οποία στηρίζεται, μεταξύ άλλων, σε θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις μπορεί να δικαιολογείται μόνο λόγω ουσιωδών και καθοριστικών επαγγελματικών απαιτήσεων.

III. Πραγματικά περιστατικά, διαδικασία και προδικαστικά ερωτήματα

12. Η LF, ήτοι η ενάγουσα στην υπόθεση της κύριας δίκης, είναι μουσουλμάνα και φέρει την ισλαμική μαντίλα. Η SCRL, ήτοι η εναγόμενη επιχείρηση, έχει ως κύριο αντικείμενό της την ενοικίαση και διαχείριση εργατικών κατοικιών που προορίζονται για πρόσωπα με περιορισμένη πρόσβαση στην ιδιωτική αγορά ενοικίου.

13. Τον Μάρτιο του 2018, η LF υπέβαλε υποψηφιότητα για την πραγματοποίηση πρακτικής άσκησης διάρκειας έξι εβδομάδων στην SCRL στο πλαίσιο της επαγγελματικής της κατάρτισης στον τομέα της μηχανοργάνωσης. Μία εβδομάδα αργότερα κλήθηκε σε προφορική συνέντευξη κατά την οποία ερωτήθηκε αν δέχεται να συμμορφωθεί προς τον κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας που ίσχυε εντός της επιχείρησης. Κατά τον κανόνα αυτόν, ο οποίος περιλαμβάνεται στον κανονισμό εργασίας της SCRL, «[ο]ι εργαζόμενοι δεσμεύονται να τηρούν την πολιτική αυστηρής ουδετερότητας η οποία ισχύει εντός της επιχείρησης. Ως εκ τούτου, μεριμνούν ώστε να μην εκδηλώνουν καθ' οιονδήποτε τρόπο, ούτε λεκτικώς, ούτε μέσω της αμφίσεως τους, ούτε με άλλο τρόπο, τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή πολιτικές πεποιθήσεις τους, όποιες και αν είναι αυτές». Ερωτηθείσα επί του συγκεκριμένου ζητήματος, η LF απάντησε ότι αρνείται να αφαιρέσει τη μαντίλα της προκειμένου να συμμορφωθεί προς τον συγκεκριμένο κανόνα.

14. Δεδομένου ότι η SCRL δεν προέβη σε καμία περαιτέρω ενέργεια όσον αφορά την αίτησή της, η LF υπέβαλε τον Απρίλιο του 2018 εκ νέου αίτηση πρακτικής άσκησης προτείνοντας τη χρήση άλλου είδους καλύμματος της κεφαλής. Ωστόσο, απαντώντας στην εν λόγω αίτηση, η SCRL την ενημέρωσε ότι δεν μπορούσε να της προσφέρει τη δυνατότητα πρακτικής άσκησης, καθόσον στις εγκαταστάσεις της δεν επιτρέπεται η χρήση κανενός είδους καλύμματος κεφαλής, ανεξάρτητα αν πρόκειται για σκούφο, καπέλο ή μαντίλα.

15. Η LF κατέθεσε αγωγή παραλείψεως ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, βάλλοντας κατά της άρνησης της εταιρίας να της παράσχει τη δυνατότητα πραγματοποίησης πρακτικής άσκησης, η οποία, κατά την άποψή της, στηρίζεται άμεσα ή έμμεσα στις θρησκευτικές της πεποιθήσεις και, κατά συνέπεια, συνιστά παράβαση των διατάξεων του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων¹⁹.

16. Το αιτούν δικαστήριο φρονεί ότι η αίτηση της LF για την πραγματοποίηση πρακτικής άσκησης στην SCRL συνιστά σχέση εργασίας εμπίπτουσα στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2000/78 και του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων. Πλην όμως, εκτιμά ότι η ερμηνεία της έννοιας της άμεσης διάκρισης λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, κατά το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78, χρήζει περαιτέρω αποσαφήνισης από το Δικαστήριο. Ένα από τα ζητήματα που εγείρονται από το αιτούν δικαστήριο είναι το κατά πόσον το ίδιο διαθέτει περιθώριο κατά την εκτίμηση της συγκρισιμότητας των καταστάσεων η οποία, σύμφωνα με την απόφαση G4S Secure Solutions, εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια και από την οποία δύναται να συναχθεί η ύπαρξη άμεσης διάκρισης.

¹⁹ Στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας της ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου, η LF προέβαλε επίσης δυσμενή διάκριση λόγω του φύλου της. Ωστόσο, στην αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, το αιτούν δικαστήριο έκρινε ότι «[η] ενάγουσα δεν αποδεικνύει πραγματικά περιστατικά από τα οποία να προκύπτει η ύπαρξη άμεσης δυσμενούς διάκρισης λόγω κοινωνικού φύλου».

17. Επίσης, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται εάν με την απόφαση G4S Secure Solutions το Δικαστήριο είχε αποβλέψει στη συγχώνευση των θρησκευτικών, των φιλοσοφικών και των πολιτικών πεποιθήσεων σε ένα και μόνο προστατευόμενο κριτήριο. Τούτο θα σήμαινε ότι το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι η θρησκεία και οι πεποιθήσεις αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου προστατευόμενου κριτηρίου. Κατά το αιτούν δικαστήριο, η απάντηση που θα δοθεί στο συγκεκριμένο ερώτημα είναι καθοριστικής σημασίας καθόσον, εάν θεωρηθεί ότι η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις υπάγονται στην ίδια κατηγορία με τις λοιπές (μη θρησκευτικές) πεποιθήσεις, επηρεάζεται σημαντικά η σύγκριση που πρέπει να γίνει προκειμένου να διαπιστωθεί εάν συντρέχει άμεση διάκριση.

18. Τέλος, το αιτούν δικαστήριο φρονεί ότι το ζήτημα αυτό εγείρει ένα πρόσθετο ζήτημα, ήτοι το κατά πόσον διάταξη της εθνικής νομοθεσίας η οποία παρέχει διακριτή προστασία στις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές πεποιθήσεις μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά ευνοϊκότερη διάταξη για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης κατά την έννοια του άρθρου 8 της οδηγίας 2000/78.

19. Υπό αυτές τις περιστάσεις, το Tribunal du travail francophone de Bruxelles (γαλλόφωνο δικαστήριο εργατικών διαφορών Βρυξελλών, Βέλγιο) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει, μεταξύ άλλων, το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο:

«[...]

2) Στην περίπτωση που το Δικαστήριο ήθελε ερμηνεύσει το άρθρο 1 της [οδηγίας 2000/78/EK] υπό την έννοια ότι η θρησκεία και οι πεποιθήσεις είναι οι δύο όψεις του ίδιου και αυτού προστατευόμενου κριτηρίου, θα εμποδίζει η ερμηνεία αυτή, λαμβανομένου υπόψη του άρθρου 8 της ίδιας οδηγίας και προς αποφυγή της μείωσης του επιπέδου προστασίας έναντι των δυσμενών διακρίσεων, το εθνικό δικαστήριο να συνεχίσει να ερμηνεύει κανόνα του εθνικού δικαίου όπως το άρθρο 4, παράγραφος 4, του [γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων] υπό την έννοια ότι οι θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές πεποιθήσεις συνιστούν διακριτά προστατευόμενα κριτήρια;

[...]»

20. Η αίτηση προδικαστικής απόφασης κατατέθηκε στη Γραμματεία του Δικαστηρίου στις 27 Ιουλίου 2020. Γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν το Βασίλειο του Βελγίου, η Δημοκρατία της Πολωνίας, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και οι διάδικοι στην υπόθεση της κύριας δίκης.

IV. Ανάλυση

21. Σύμφωνα με τη σχετική υπόδειξη του Δικαστηρίου, στις παρούσες προτάσεις θα εξεταστεί μόνον το ερώτημα με το οποίο το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί εάν διάταξη της εθνικής νομοθεσίας όπως το άρθρο 4, παράγραφος 4, του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων δύναται να θεωρηθεί ότι συνιστά ευνοϊκότερη διάταξη για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης, κατά την έννοια του άρθρου 8 της οδηγίας 2000/78, και να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι οι θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές πεποιθήσεις αποτελούν διακριτούς λόγους δυσμενούς διάκρισης.

22. Κατ' αρχάς, πρέπει να υπογραμμίσω ότι στην απόφαση WABE, η οποία εκδόθηκε μετά την κατάθεση της υπό κρίση αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως, το Δικαστήριο έκρινε ότι, «για τους σκοπούς εφαρμογής της οδηγίας 2000/78, οι όροι “θρησκεία” και “πεποιθήσεις” πρέπει να εκλαμβάνονται ως οι δύο όψεις του ίδιου και αυτού λόγου δυσμενούς διάκρισης». Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι «ο λόγος διακρίσεως που στηρίζεται στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις πρέπει να διακρίνεται από τον λόγο που αφορά τα “πολιτικά φρονήματα ή κάθε άλλη γνώμη” και, ως εκ τούτου, καταλαμβάνει τόσο τις θρησκευτικές πεποιθήσεις όσο και τις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις»²⁰.

23. Κατά συνέπεια, για να δοθεί απάντηση στο υποβληθέν εν προκειμένω προδικαστικό ερώτημα πρέπει να εξεταστεί εάν, παρά την προαναφερθείσα ερμηνεία στην οποία κατέληξε το Δικαστήριο στην απόφαση WABE, το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78 παρέχει στα κράτη μέλη την ευχέρεια να θεσπίζουν και να ερμηνεύουν εθνικές νομοθετικές ρυθμίσεις υπό την έννοια ότι αυτές παρέχουν προστασία, αφενός, στη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και, αφετέρου, στις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις, ως διακριτούς λόγους δυσμενούς διάκρισης.

24. Στις παρούσες προτάσεις, θα αναφερθώ αρχικώς στο κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 8 της οδηγίας 2000/78, καθώς και στο περιθώριο εκτιμήσεως που αναγνωρίζει το Δικαστήριο στα κράτη μέλη προκειμένου να θεσπίζουν ευνοϊκότερες διατάξεις για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Ακολουθώντας, θα εξηγήσω το σκεπτικό στο οποίο στηρίζεται το προδικαστικό ερώτημα και τη θέση που έλαβε το Δικαστήριο με τις αποφάσεις G4S Secure Solutions και WABE όσον αφορά τη διαπίστωση της ύπαρξης δυσμενούς διάκρισης στο πλαίσιο κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας σε ιδιωτική επιχείρηση. Επιπλέον, θα εξετάσω εάν τα κράτη μέλη πρέπει να απολαύουν διακριτικής ευχέρειας για την προστασία της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως αυτοτελούς λόγου δυσμενούς διάκρισης. Τέλος, θα αναλύσω κατά πόσον εθνική νομοθετική διάταξη όπως το άρθρο 4, παράγραφος 4, του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων δύναται να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι παρέχει ευνοϊκότερη προστασία σε επίπεδο ίσης μεταχείρισης στον χώρο εργασίας όσον αφορά τη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.

A. Άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78

1. Ευνοϊκότερη διάταξη

25. Κατά το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78, σκοπός της εν λόγω οδηγίας είναι η θέσπιση γενικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ειδικών αναγκών, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στον τομέα της απασχόλησης και της εργασίας, προκειμένου να υλοποιηθεί η αρχή της ίσης μεταχείρισης στα κράτη μέλη.

26. Η αιτιολογική σκέψη 28 της οδηγίας 2000/78 αναφέρει ότι η οδηγία καθορίζει απλώς ελάχιστες προϋποθέσεις, καταλείποντας στα κράτη μέλη τη δυνατότητα θέσπισης ή διατήρησης ευνοϊκότερων διατάξεων. Κατά την ίδια αιτιολογική σκέψη, η εφαρμογή της οδηγίας 2000/78 δεν πρέπει να χρησιμεύσει ως δικαιολογία για ενδεχόμενη οπισθοδρόμηση σε σχέση με την σημερινή κατάσταση στα κράτη μέλη.

²⁰ Απόφαση WABE (σκέψη 47).

27. Η δήλωση που περιέχεται στην αιτιολογική σκέψη 28 της οδηγίας 2000/78 λαμβάνει συγκεκριμένη μορφή στο άρθρο 8 της ίδιας οδηγίας, το οποίο επιγράφεται «Ελάχιστες προϋποθέσεις». Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο 8, παράγραφος 1, προβλέπει ότι τα κράτη μέλη μπορούν να θεσπίζουν ή να διατηρούν διατάξεις που είναι ευνοϊκότερες για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης από αυτές που προβλέπονται στην εν λόγω οδηγία. Κατά συνέπεια, η οδηγία 2000/78 περιέχει μια διάταξη μέσω της οποίας τα κράτη μέλη μπορούν να θεσπίζουν νομοθετικές διατάξεις που προβλέπουν υψηλότερο επίπεδο προστασίας από εκείνο που εγγυάται η οδηγία²¹. Περαιτέρω, το άρθρο 8, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 προβλέπει ότι η εφαρμογή της οδηγίας αυτής δεν μπορεί σε καμία περίπτωση αποτελέσει αφορμή μείωσης του επιπέδου προστασίας έναντι των διακρίσεων, το οποίο παρέχεται ήδη από τα κράτη μέλη στους τομείς που καλύπτονται από την οδηγία.

28. Πριν από την έκδοση της αποφάσεως WABE, το Δικαστήριο είχε ερμηνεύσει κατ' επανάληψη το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78, καίτοι μόνο στο πλαίσιο του σεβασμού των δικονομικών δικαιωμάτων²². Στην απόφαση Bulicke, λόγου χάρη, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78 δεν αποκλείει εθνική ρύθμιση δικονομικής φύσεως η οποία θεσπίστηκε προς μεταφορά της οδηγίας και η οποία τροποποιεί προγενέστερη ρύθμιση προβλέπουσα προθεσμία για την προβολή αξίωσης αποζημίωσης σε περίπτωση δυσμενούς διάκρισης λόγω φύλου²³. Πιο πρόσφατα, στην απόφαση Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI, το Δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78 δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση η οποία αναγνωρίζει αυτομάτως την ενεργητική νομιμοποίηση ένωσης δικηγόρων που έχει ως καταστατικό σκοπό της να υπερασπίζεται δικαστικώς άτομα ορισμένου γενετήσιου προσανατολισμού για την κίνηση ένδικης διαδικασίας προκειμένου να εξασφαλιστεί η τήρηση των υποχρεώσεων που απορρέουν από την ως άνω οδηγία και, ενδεχομένως, η καταβολή αποζημίωσης²⁴.

29. Αντιθέτως, στην απόφαση WABE, το Δικαστήριο κλήθηκε να εξετάσει, από ουσιαστικής σκοπιάς, το κατά πόσον εθνικές συνταγματικές διατάξεις με αντικείμενο την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και συνειδήσεως μπορούν να ληφθούν υπόψη ως ευνοϊκότερες διατάξεις, κατά την έννοια του άρθρου 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78, στο πλαίσιο εξέτασης της καταλληλότητας της διαφορετικής αντιμετώπισης που στηρίζεται έμμεσα στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις δυνάμει του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της ίδιας οδηγίας. Κατ' ουσίαν, το προδικαστικό ερώτημα αποσκοπούσε στην αποσαφήνιση της απόφασης G4S Secure Solutions όσον αφορά τη βαρύτητα που πρέπει να δοθεί στη θρησκευτική ελευθερία και συνείδηση στο πλαίσιο στάθμισης της ελευθερίας αυτής με τους λοιπούς θεμιτούς σκοπούς των οποίων μπορεί να γίνει επίκληση προκειμένου να δικαιολογηθεί έμμεση δυσμενής διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων.

30. Ακολουθώντας μια προσέγγιση η οποία παραπέμπει στη δομή της συλλογιστικής που ακολούθησε στην απόφαση Melloni²⁵, το Δικαστήριο έκρινε ότι η οδηγία 2000/78 καταδεικνύει ότι ο νομοθέτης της Ένωσης δεν έχει προβεί ο ίδιος στον αναγκαίο συμβιβασμό μεταξύ, αφενός, της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας και, αφετέρου, των θεμιτών σκοπών που δύνανται να προβληθούν προκειμένου να δικαιολογηθεί η διαφορετική

²¹ Προτάσεις της γενικής εισαγγελέα E. Sharpston στην υπόθεση Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI (C-507/18, EU:C:2019:922, σημείο 82).

²² Βλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα A. Ράντου στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις WABE και MH Müller Handel (C-804/18 και C-341/19, EU:C:2021:144, σημείο 85).

²³ Απόφαση της 8ης Ιουλίου 2010, Bulicke (C-246/09, EU:C:2010:418, σκέψη 47).

²⁴ Απόφαση της 23ης Απριλίου 2020, Associazione Avvocatura per i diritti LGBTI (C-507/18, EU:C:2020:289, σκέψη 65).

²⁵ Βλ. απόφαση της 26ης Φεβρουαρίου 2013, Melloni (C-399/11, EU:C:2013:107, σκέψη 60).

αντιμετώπιση. Κατά το Δικαστήριο, εναπόκειται στα κράτη μέλη και τα δικαστήριά τους να επιτύχουν τον συμβιβασμό αυτό²⁶, λαμβανομένου υπόψη του ιδιαίτερου πλαισίου εκάστου κράτους μέλους²⁷. Το Δικαστήριο αναγνώρισε, επίσης, ότι η οδηγία 2000/78 παρέχει στα κράτη μέλη το περιθώριο εκτιμήσεως προκειμένου να επιτευχθεί ο αναγκαίος συμβιβασμός μεταξύ των διαφορετικών επίμαχων δικαιωμάτων και συμφερόντων προκειμένου να διασφαλισθεί μια δίκαιη εξισορρόπηση μεταξύ τους²⁸, η οποία επιτρέπει την εισαγωγή, λόγου χάρη, υψηλότερων απαιτήσεων κατά την εξέταση της αιτιολόγησης της διαφορετικής αντιμετώπισης που στηρίζεται εμμέσως στη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις²⁹.

2. Μερική εναρμόνιση

31. Το προδικαστικό ερώτημα στην υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση WABE αφορά την εφαρμογή του άρθρου 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78 στο πλαίσιο έμμεσης δυσμενούς διάκρισης και την αιτιολόγησή της δυνάμει του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της εν λόγω οδηγίας. Για τον λόγο αυτό, η απόφαση εκείνη δεν απαντά στο επίμαχο στην υπό κρίση υπόθεση ερώτημα, το οποίο συνίσταται στο κατά πόσον διάταξη της εθνικής νομοθεσίας δύναται να θεωρηθεί ευνοϊκότερη για την προστασία έναντι της άνισης μεταχείρισης, κατά την έννοια του άρθρου 8, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78, όταν αυτή έχει επίπτωση στη σύγκριση που πρέπει να διενεργηθεί προκειμένου να εκτιμηθεί η ύπαρξη άμεσης δυσμενούς διάκρισης κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78.

32. Η απάντηση που θα δοθεί στο ανωτέρω ερώτημα εξαρτάται, κατά πρώτο και κύριο λόγο, από το επίπεδο εναρμόνισης που έχει επιφέρει η οδηγία 2000/78, ζήτημα το οποίο ανέκυψε επίσης στην απόφαση WABE. Συναφώς, το Δικαστήριο έκρινε ότι η οδηγία 2000/78 καταλείπει στα κράτη μέλη τη διακριτική ευχέρεια να λαμβάνουν υπόψη τους την ποικιλομορφία των προσεγγίσεων τους όσον αφορά τη θέση στην οποία τοποθετούν τη θρησκεία και τις πεποιθήσεις εντός των αντίστοιχων εννόμων τάξεών τους³⁰.

33. Για λόγους οι οποίοι δεν χρήζουν περαιτέρω ανάπτυξης μετά τις σαφείς διαπιστώσεις του Δικαστηρίου στην απόφαση WABE³¹, φαίνεται να γίνεται δεκτό ότι, καθόσον θέσπισε ελάχιστες απαιτήσεις, η οδηγία 2000/78 εκδόθηκε απλώς και μόνον προκειμένου να θεσπιστεί η μερική εναρμόνιση των σχετικών κανόνων για την ίση μεταχείριση στους τομείς της εργασίας και της απασχόλησης. Ως εκ τούτου, η εν λόγω οδηγία καταλείπει περιθώριο υιοθέτησης διαφορετικών προσεγγίσεων σε εθνικό επίπεδο μεταξύ των αντίθετων απόψεων σχετικά με τον κατάλληλο και νόμιμο τρόπο αντιμετώπισης των δυσμενών διακρίσεων³². Όσον αφορά τη θρησκεία και τις πεποιθήσεις, ο βαθμός ομοιομορφίας ή ποικιλομορφίας που επιλέγεται από ορισμένα κράτη μέλη είναι, ασφαλώς, ικανός να επηρεάσει τις συγκεκριμένες επιλογές, όπως θα έχω την ευκαιρία να καταδείξω κατωτέρω.

²⁶ Απόφαση WABE (σκέψη 87).

²⁷ Όπ.π. (σκέψη 88).

²⁸ Όπ.π.

²⁹ Όπ.π. (σκέψη 89).

³⁰ Απόφαση WABE (σκέψη 86).

³¹ Βλ., επίσης, Sharpston, E., «Shadow Opinion: Headscarves at Work (Cases C-804/18 and C-341/19)», EU Law Analysis, 23 Μαρτίου 2021, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://eulawanalysis.blogspot.com/2021/03/shadow-opinion-of-former-advocate.html>, σημεία 104 και 272 επ.

³² Πρβλ. απόφαση της 17ης Δεκεμβρίου 2020, Centraal Israëlitisch Consistorie van België κ.λπ. (C-336/19, EU:C:2020:1031, σκέψη 67).

B. Η εκτίμηση δυσμενούς διάκρισης λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων

34. Το κατά πόσον το περιθώριο εκτίμησης που παρέχεται στα κράτη μέλη δυνάμει του άρθρου 8 της οδηγίας 2000/78, όπως αυτό έχει αναγνωρισθεί από το Δικαστήριο, επιτρέπει την προστασία της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως αυτοτελούς λόγου δυσμενούς διάκρισης στο εθνικό δίκαιο πρέπει να εξετασθεί κατόπιν πλήρους συνεκτίμησης της επίπτωσης της προσέγγισης αυτής στη σύγκριση που πρέπει να διενεργείται σε κάθε υπόθεση χωριστά, καθώς και του βαθμού προστασίας που εξασφαλίζει η εν λόγω σύγκριση. Συναφώς, πρέπει να υπογραμμισθεί ότι, παρά την προφανή τους αντικειμενικότητα, τόσο το είδος της σύγκρισης που διενεργείται για τη διαπίστωση ύπαρξης δυσμενούς διάκρισης όσο και ο κύκλος αναφοράς που οριοθετείται προς τον σκοπό αυτόν, συνεπάγονται τη διατύπωση κρίσεων με σημαντικές συνέπειες σχετικά με το επιθυμητό επίπεδο ισότητας στην κοινωνία³³.

1. Σύγκριση μεταξύ ομάδων έναντι σύγκρισης εντός ομάδας προσώπων

35. Για να γίνει κατανοητή η συλλογιστική στην οποία στηρίζεται το προδικαστικό ερώτημα, υπενθυμίζεται ότι, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν υφίσταται δυσμενής διάκριση όσον αφορά την εργασία και την απασχόληση, η οδηγία 2000/78 απαιτεί την ύπαρξη διαφορετικής μεταχείρισης ή μειονεκτήματος ως προς, μεταξύ άλλων, τη «θρησκεία ή πεποιθήσεις». Η δυσμενής αυτή διάκριση είναι άμεση, κατά το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο α', της οδηγίας 2000/78, όταν ένα πρόσωπο, το οποίο ασπάζεται συγκεκριμένη θρησκεία ή πεποιθήσεις, υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτή την οποία υφίσταται ένα άλλο πρόσωπο το οποίο τελεί σε συγκρίσιμη κατάσταση. Τούτο απαιτεί, κατ' ουσίαν, να διαπιστωθεί εάν υφίσταται κάποιος άρρηκτος δεσμός μεταξύ της υπό εξέταση άνισης μεταχείρισης και του λόγου που συνδέεται με τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις³⁴. Κατ' αντιδιαστολή, η δυσμενής διάκριση είναι έμμεση, σύμφωνα με το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', της οδηγίας 2000/78, όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη ή πρακτική καταλήγει, στην πράξη, στη μειονεκτική μεταχείριση προσώπου ορισμένης θρησκείας ή πεποιθήσεων σε σχέση με άλλα άτομα³⁵.

36. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, ο τρόπος με τον οποίο διενεργείται η σύγκριση προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη διαφορετικής μεταχείρισης διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο, καθόσον είναι ικανός να επηρεάσει το είδος της δυσμενούς διάκρισης που υφίσταται σε συγκεκριμένη υπόθεση. Τούτο θα ήταν αδιάφορο εάν οι δικαιολογητικοί λόγοι που αφορούν κάθε ένα από τα ως άνω είδη διάκρισης δεν διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους και, κατά συνέπεια, δεν διαφοροποιούνταν το επίπεδο ελέγχου που εφαρμόζεται σε κάθε ένα από αυτά³⁶.

³³ Xenidis, R., «The polysemy of anti-discrimination law: the interpretation architecture of the framework employment directive at the Court of Justice», *Common Market Law Review*, τεύχος 58, 2021, σ. 1659.

³⁴ Βλ. απόφαση WABE (σκέψη 52 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

³⁵ Βλ., επίσης, απόφαση G4S Secure Solutions (σκέψη 34) και απόφαση WABE (σκέψη 74).

³⁶ Η άμεση δυσμενής διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων υπόκειται σε αυστηρά οριοθετημένο σύστημα δικαιολόγησης, ήτοι την προάσπιση της δημόσιας τάξης, την προστασία της υγείας και των δικαιωμάτων και ελευθεριών (άρθρο 2, παράγραφος 5, της οδηγίας 2000/78), τις ουσιώδεις και καθοριστικές επαγγελματικές απαιτήσεις (άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78), τις επαγγελματικές απαιτήσεις που συνδέονται με ενώσεις ή δεοντολογία των οποίων εδράζεται στο θρήσκευμα ή τις πεποιθήσεις (άρθρο 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78) και τη θετική δράση (άρθρο 7 της οδηγίας 2000/78). Κατ' αντιδιαστολή, η έμμεση δυσμενής διάκριση υπόκειται σε ένα αόριστο σύστημα δικαιολόγησης κατά το οποίο πρέπει να απαγορεύονται μόνον οι έμμεσες διακρίσεις που δεν δικαιολογούνται αντικειμενικά από έναν θεμιτό στόχο και τα μέσα για την επίτευξη του στόχου αυτού δεν είναι πρόσφορα και αναγκαία (άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', σημείο i, της οδηγίας 2000/78).

37. Θέλω να επισημάνω ότι η οδηγία 2000/78 ερμηνεύεται διαχρονικά υπό την έννοια ότι απαγορεύει τις διακρίσεις μεταξύ προσώπων εντός και εκτός συγκεκριμένων ομάδων, όπερ συνεπάγεται, κατ' ουσίαν, τη σύγκριση μεταξύ προσώπων που φέρουν ορισμένο προστατευόμενο χαρακτηριστικό (εντός ομάδας) με πρόσωπα τα οποία δεν το φέρουν (εκτός ομάδας)³⁷.

38. Ωστόσο, πρόσφατες αποφάσεις του Δικαστηρίου αποκαλύπτουν μια μετακίνηση προς μια προσέγγιση η οποία δεν επικεντρώνεται στη δυσμενή διάκριση προσώπων που ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες αλλά εντός της ίδιας ομάδας προσώπων. Ειδικότερα, στην απόφαση VL³⁸, μια πρόσφατη υπόθεση σχετικά με δυσμενή διάκριση λόγω αναπηρίας, το Δικαστήριο έκρινε ρητώς ότι η οδηγία 2000/78 δεν περιέχει καμία διευκρίνιση ως προς το πρόσωπο ή την ομάδα προσώπων που μπορεί να χρησιμεύσει ως μέτρο σύγκρισης για να εκτιμηθεί το ενδεχόμενο υπάρξεως τέτοιας διάκρισης. Ως εκ τούτου, έκρινε ότι η απαγόρευση δυσμενούς διάκρισης δεν μπορεί να περιοριστεί αποκλειστικώς στις διαφορές ως προς τη μεταχείριση μεταξύ προσώπων με αναπηρία και προσώπων χωρίς αναπηρία αλλά, αντιθέτως, πρέπει να επικεντρωθεί στην ύπαρξη διαφορετικής μεταχείρισης μεταξύ των προσώπων που παρουσιάζουν αυτό το κοινό στοιχείο.

39. Για την εντός ομάδας σύγκριση απαιτείται να διαπιστωθεί εάν υπάρχει δυσμενής διάκριση εντός της ομάδας που αποτελείται από πρόσωπα τα οποία φέρουν το ίδιο προστατευόμενο χαρακτηριστικό. Σκοπός της, κατά το Δικαστήριο, είναι να αποφευχθεί η μείωση της παρεχόμενης από την οδηγία 2000/78 προστασίας³⁹, μέσω της επικέντρωσης του ενδιαφέροντος στον εντοπισμό των σχετικών δυσχερειών που αντιμετωπίζουν ορισμένα πρόσωπα τα οποία ανήκουν στην ίδια ομάδα και όχι μέσω της αναζήτησης ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ δύο ομάδων που δεν συνδέονται από το κοινό αυτό χαρακτηριστικό⁴⁰. Από αυτή την άποψη, η σύγκριση εντός συγκεκριμένης ομάδας προσώπων διευρύνει το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2000/78 με αυξημένη ευαισθησία σε λιγότερο εμφανείς αναπηρίες⁴¹ και επεκτείνει επίσης την προστασία της ισότητας στα λιγότερα προνομιούχα άτομα που ανήκουν σε συγκεκριμένη ομάδα προσώπων. Σε επόμενο σημείο των παρουσών προτάσεων, θα αναφερθώ στον τρόπο με τον οποίο το Δικαστήριο στηρίχθηκε, στην απόφαση WABE, σε μια σύγκριση εντός ομάδας προσώπων προκειμένου να διαπιστώσει την ύπαρξη δυσμενούς διάκρισης λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων.

2. Η οριοθέτηση του κύκλου αναφοράς για τη διενέργεια σύγκρισης

40. Ωστόσο, η αποτελεσματικότερη προστασία της ισότητας που απορρέει από τις εντός ομάδας συγκρίσεις εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον κύκλο των προσώπων που οριοθετείται για τη διενέργεια της συγκεκριμένης σύγκρισης. Όπως επισήμανε ο γενικός εισαγγελέας M. Bobek στις προτάσεις του στην υπόθεση Cresco⁴², η οριοθέτηση του κύκλου συγκρίσεως –ευρύτερα ή στενότερα– είναι ικανή να διαμορφώσει τους ορισμούς της άμεσης και έμμεσης διάκρισης δυνάμει της οδηγίας 2000/78 και ενδέχεται να οδηγήσει σε αποκλίνουσες εκτιμήσεις ακόμη και εάν αφορά παρεμφερή πραγματικά περιστατικά.

³⁷ Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα G. Pitruzzella στην υπόθεση Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie (C-16/19, EU:C:2020:479, σημείο 82).

³⁸ Απόφαση της 26ης Ιανουαρίου 2021, Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie (C-16/19, EU:C:2021:64, σκέψεις 29, 30 και 35). Βλ., επίσης, απόφαση της 22ας Ιανουαρίου 2019, Cresco Investigation (C-193/17, EU:C:2019:43, σκέψη 47).

³⁹ Όπ.π. (σκέψη 35).

⁴⁰ Xenidis, R., όπ.π. (σ. 1659).

⁴¹ Πρβλ. απόφαση της 26ης Ιανουαρίου 2021, Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie (C-16/19, EU:C:2021:64, σκέψη 57).

⁴² Πρβλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα M. Bobek στην υπόθεση Cresco Investigation (C-193/17, EU:C:2018:614, σημεία 55 και 62).

41. Κατ' ουσίαν, εάν η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις προστατεύονται από κοινού με τις φιλοσοφικές και πνευματικές πεποιθήσεις, τότε τα πρόσωπα αναφοράς για τη διενέργεια σύγκρισης μειώνονται λόγω της διεύρυνσης του κύκλου προσώπων που αποτελούν το σύνολο σύγκρισης που αφορά ο προστατευόμενος λόγος. Στο πλαίσιο του κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας στον χώρο εργασίας, εργαζόμενος ο οποίος ισχυρίζεται ότι υπέστη δυσμενή διάκριση λόγω της θρησκείας ή των θρησκευτικών του πεποιθήσεων θεωρείται ότι αποτελεί μέρος της ομάδας που απαρτίζεται από τα πρόσωπα που ασπάζονται φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις. Κατ' αρχήν, άμεση δυσμενή διάκριση δεν μπορεί να διαπιστωθεί στην περίπτωση που ο κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας εφαρμόζεται εξίσου σε όλα τα μέλη αυτής της ομάδας, καθόσον ο άμεσος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ του κανόνα αυτού και του προστατευόμενου κριτηρίου θα είναι λιγότερο εμφανής. Το ίδιο ισχύει και ως προς τους εργαζομένους επιχείρησης που υπέχουν υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίεσης.

42. Αντιθέτως, στην περίπτωση που η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις προστατεύονται ως αυτοτελής λόγος δυσμενούς διάκρισης, η σύγκριση διενεργείται μεταξύ των προσώπων που θίγονται λόγω της θρησκείας και των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, εξαιρουμένων των προσώπων που επηρεάζονται λόγω των φιλοσοφικών ή πνευματικών τους πεποιθήσεων. Η εντός της ομάδας σύγκριση –ως προς τον επίμαχο κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας– συνεπάγεται την εξέταση της κατάστασης στην οποία τελούν οι εργαζόμενοι που τηρούν τις επιταγές θρησκευτικής αμφίεσης σε σχέση με αυτή των εργαζομένων που δεν δεσμεύονται από τέτοιου είδους υποχρεώσεις. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η άνιση μεταχείριση που οφείλεται σε κανόνα ο οποίος απαγορεύει στην εργασία την αμφίεση που επιτάσσει η θρησκεία είναι πιθανότερο να θεωρηθεί ως άρρηκτα συνδεδεμένη με το προστατευόμενο κριτήριο όταν εφαρμόζεται στους εργαζομένους που υπέχουν θρησκευτικές υποχρεώσεις αμφίεσης, δεδομένου ότι οι εργαζόμενοι αυτοί δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του συγκεκριμένου κανόνα παρά μόνον εάν απόσχουν από την τήρηση των υποχρεώσεων που ορίζει η πίστη τους.

43. Ως εκ τούτου, η διεύρυνση του κύκλου των προσώπων για την εντός ομάδας σύγκριση προάγει την ομοιομορφία εντός της ομάδας αυτής μέσω της άρσης των διαφορετικών στοιχείων που εξατομικεύουν τα μέλη της, ενώ η μείωση του συγκεκριμένου κύκλου προσώπων προάγει την ποικιλομορφία, καθιστώντας εμφανέστερα τα διαφορετικά στοιχεία που χρήζουν προστασίας.

44. Ουδεμία ανάγκη συντρέχει να αναλυθεί με ποιον ακριβώς τρόπο επηρεάζει στην πράξη η οριοθέτηση της ομάδας σύγκρισης το συμπέρασμα σχετικά με το αν ο κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας είναι ικανός να δημιουργήσει άμεση ή έμμεση διάκριση κατά την έννοια της οδηγίας 2000/78. Θα ήθελα απλώς να σημειώσω ότι η *φιλοσοφία* της οδηγίας 2000/78 όσον αφορά τη δυσμενή διάκριση λόγω θρησκείας ή θρησκευτικών πεποιθήσεων εκδηλώνεται διαφορετικά ανάλογα με το αν οι εργαζόμενοι που υπέχουν υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίεσης θεωρείται ότι υφίστανται άμεση ή έμμεση διάκριση από τον κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας. Πράγματι, ενώ η διαπίστωση άμεσης διάκρισης στηρίζεται σε μια προσέγγιση η οποία απαγορεύει, κατ' αρχήν, πρακτικές εισάγουσες διακρίσεις εις βάρος των εργαζομένων αυτών, δεδομένου ότι τέτοιου είδους διάκριση υπόκειται αποκλειστικώς σε ένα αυστηρά οριοθετημένο σύστημα δικαιολόγησης, η διαπίστωση ύπαρξης έμμεσης διάκρισης επιτρέπει τη στάθμιση των αντικρουόμενων δικαιωμάτων και ελευθεριών στο πλαίσιο της δικαιολόγησής της και, ως εκ τούτου, υιοθετεί μια προσέγγιση έναντι της δυσμενούς διάκρισης που εστιάζει περισσότερο στις συνέπειες.

45. Επισημαίνεται ότι η επιλογή μεταξύ των δύο αυτών προσεγγίσεων είναι αναπόφευκτη όταν πρέπει να κριθεί εάν ο κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας συνιστά άμεση ή έμμεση διάκριση ως προς τους εργαζομένους που πρέπει να συμμορφώνονται προς υποχρεώσεις θρησκευτικής

αμφίεσης. Συναφώς, είναι κρίσιμης σημασίας το ζήτημα εάν οι διαφορές που απορρέουν από τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, δηλαδή τις υποχρεώσεις αμφίεσης, πρέπει να αντιμετωπίζονται με γνώμονα την προαγωγή της ομοιομορφίας στον χώρο εργασίας μέσω μιας γενικευμένης απαγόρευσης των εν λόγω διαφορών η οποία προβλέπεται στους όρους εργασίας μια επιχείρησης ή, αντιθέτως, με γνώμονα την προαγωγή της ποικιλομορφίας μέσω της εξομάλυνσης των διαφορών αυτών.

3. Οι αποφάσεις *G4S Secure Solutions* και *WABE*

46. Το τμήμα μείζονος συνθέσεως του Δικαστηρίου έχει λάβει σαφή θέση πρώτον, με την απόφαση *G4S Secure Solutions* και, ακολούθως, με την απόφαση *WABE*, σε σχέση με τον τρόπο δόμησης της εκτίμησης εάν συντρέχει διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων όσον αφορά εργαζομένους που υπέχουν υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίεσης στο πλαίσιο εφαρμογής κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας.

47. Ειδικότερα, το Δικαστήριο έκρινε ότι κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας ο οποίος απαγορεύει τη χρήση οποιουδήποτε εμφανούς συμβόλου πολιτικών, φιλοσοφικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων στον χώρο εργασίας δεν συνιστά άμεση δυσμενή διάκριση εφόσον καλύπτει αδιακρίτως κάθε εκδήλωση των πεποιθήσεων αυτών και αντιμετωπίζει το σύνολο των εργαζομένων της επιχείρησης κατά τον ίδιο τρόπο επιβάλλοντάς τους ουδέτερη αμφίεση⁴³. Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, στο μέτρο που όλοι οι εργαζόμενοι μιας επιχείρησης αντιμετωπίζονται κατά τον ίδιο τρόπο, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η εφαρμογή του εν λόγω κανόνα εισάγει διακριτική μεταχείριση ακόμη και ως προς τους εργαζομένους που δεσμεύονται από υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίεσης⁴⁴.

48. Πρέπει να επισημανθεί, πρώτον, ότι προκειμένου να καταλήξει στο ανωτέρω συμπέρασμα, το Δικαστήριο έκρινε, στην απόφαση *WABE*, ότι η διαπίστωση δυσμενούς διάκρισης λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων σε υποθέσεις σχετικές με κανόνες εσωτερικής ουδετερότητας πρέπει να βασίζεται στη σύγκριση εντός ομάδας προσώπων. Παραπέμποντας στην απόφαση *VL*⁴⁵, το Δικαστήριο έκρινε ρητώς ότι το γράμμα, το περιεχόμενο και ο σκοπός της οδηγίας 2000/78 απαιτούν ο κύκλος των προσώπων σε σχέση με τα οποία μπορεί να γίνει η σύγκριση να μην περιορίζεται σε αυτά που δεν ασπάζονται συγκεκριμένη θρησκεία ή πεποιθήσεις⁴⁶. Κατά το Δικαστήριο, λαμβανομένου υπόψη ότι η οδηγία 2000/78 αποσκοπεί στη θέσπιση ενός γενικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω, μεταξύ άλλων, θρησκείας ή πεποιθήσεων, πρέπει να παρέχει σε όλα τα πρόσωπα αποτελεσματική προστασία έναντι των διακρίσεων που στηρίζονται, ιδίως, στον συγκεκριμένο λόγο⁴⁷.

49. Δεύτερον, όσον αφορά τον ορισμό του κύκλου αναφοράς για τους σκοπούς της σύγκρισης, το Δικαστήριο έκρινε ότι αυτός περιλαμβάνει όχι μόνον τους εργαζομένους που ασπάζονται μια θρησκεία ή θρησκευτικές πεποιθήσεις αλλά και τους εργαζομένους που εκφράζουν τις φιλοσοφικές ή πνευματικές πεποιθήσεις τους. Όπως προαναφέρθηκε, τούτο αποτελεί τη συνέπεια του γεγονότος ότι, για τους σκοπούς της οδηγίας 2000/78, οι όροι «θρησκεία» ή «πεποιθήσεις» στο άρθρο 1 ερμηνεύονται υπό την έννοια ότι καταλαμβάνουν και τις δύο

⁴³ Βλ. απόφαση *G4S Secure Solutions* (σκέψη 30) και απόφαση *WABE* (σκέψη 52).

⁴⁴ Απόφαση *WABE* (σκέψη 55).

⁴⁵ Βλ., ιδίως, απόφαση της 26ης Ιανουαρίου 2021, *Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie* (C-16/19, EU:C:2021:64, σκέψεις 29 έως 32).

⁴⁶ Απόφαση *WABE* (σκέψεις 49 και 50).

⁴⁷ Όπ.π. (σκέψη 51).

κατηγορίες πεποιθήσεων⁴⁸. Επιπλέον, στο σκεπτικό του, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «κάθε πρόσωπο μπορεί να ασπάζεται μια θρησκεία ή να έχει πεποιθήσεις». Στην πράξη, τούτο έχει ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση στην ομάδα αναφοράς για τη σχετική σύγκριση όλων των εργαζομένων της επιχείρησης και, συνεπώς, κατατείνει στο συμπέρασμα ότι ένας κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας, εφόσον εφαρμόζεται κατά τρόπο γενικό και χωρίς διαφοροποιήσεις, δεν συνιστά διακριτική μεταχείριση που στηρίζεται σε κριτήριο συνδεδεμένο άρρηκτα με τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις⁴⁹.

50. Οφείλω να ομολογήσω ότι, κατά τη γνώμη μου, στην απόφαση WABE, το Δικαστήριο ερμήνευσε την έννοια της ομάδας για τους σκοπούς της σύγκρισης κατά τρόπο ο οποίος συναιρεί όλες τις αναφορές στη διακριτική μεταχείριση υπαλλήλων οι οποίοι δεν εκδηλώνουν απλώς τη θρησκεία και τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις αλλά τις τηρούν φέροντας ιδιαίτερη αμφίεση. Υπό αυτήν την οπτική γωνία, και παρά το γεγονός ότι η εν λόγω απόφαση μνημονεύεται κατ' επανάληψη, η συγκεκριμένη προσέγγιση φαίνεται να αποκλίνει από την απόφαση VL⁵⁰, στην οποία το Δικαστήριο υπογράμμισε τα σχετικά μειονεκτήματα που υφίστανται ορισμένα πρόσωπα εντός της ομάδας την οποία αφορά το ίδιο προστατευόμενο χαρακτηριστικό. Αντιθέτως, συνεπεία της απόφασης WABE, οι εργαζόμενοι που τηρούν τις υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίεσης τίθενται ενώπιον του διλήμματος, υπό την κυριολεκτική έννοια του όρου⁵¹, να κληθούν να αποφασίσουν μεταξύ είτε της διατήρησης της θέσης εργασίας τους στην επιχείρηση είτε της συμμόρφωσης προς τις επιβαλλόμενες από την πίστη τους υποχρεώσεις. Ο κύκλος που οριοθετήθηκε λειτουργεί επίσης ως βάση για τη διαπίστωση του Δικαστηρίου ότι η εφαρμογή του κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας μπορεί απλώς να προκαλέσει στους εργαζομένους που δεσμεύονται από υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίεσης μια «ιδιαίτερη ενόχληση»⁵².

51. Παρά ταύτα, οι αποφάσεις G4S Secure Solutions και WABE αποκαλύπτουν μια αποφασιστική προσέγγιση του Δικαστηρίου στην εκτίμηση ύπαρξης δυσμενούς διάκρισης λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων κατά την εξέταση ενός κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας. Η προσέγγιση αυτή αποκλείει την ύπαρξη άμεσης διάκρισης και ως προς τους εργαζομένους στους οποίους επιβάλλουν υποχρεώσεις αμφίεσης η θρησκεία ή οι θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Μόνον η περιλαμβανόμενη στον κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας ρητή απαγόρευση εμφανών, μεγάλου μεγέθους συμβόλων δύναται να οδηγήσει στη διαπίστωση άμεσης δυσμενούς διάκρισης⁵³. Ωστόσο, το Δικαστήριο άφησε ανοικτό προς εξέταση από τα εθνικά δικαστήρια το ζήτημα κατά πόσον η εφαρμογή κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά έμμεση διάκριση, ικανή να δικαιολογηθεί αντικειμενικώς, στην περίπτωση κατά την οποία τα πρόσωπα που ασπάζονται συγκεκριμένη θρησκεία ή πεποιθήσεις υφίστανται μειονεκτική μεταχείριση⁵⁴. Στο πλαίσιο αυτό, η ειδική στάθμιση μεταξύ, αφενός, της επιχειρηματικής ελευθερίας, η οποία αναγνωρίζεται στο άρθρο 16 του Χάρτη των Θεμελιωδών

⁴⁸ Όπ.π. (σκέψη 47).

⁴⁹ Όπ.π. (σκέψη 52).

⁵⁰ Απόφαση της 26ης Ιανουαρίου 2021, Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Krakowie (C-16/19, EU:C:2021:64).

⁵¹ Η κατάσταση κατά την οποία ένα πρόσωπο είναι υποχρεωμένο να επιλέξει μεταξύ δύο δυσμενών εναλλακτικών λύσεων.

⁵² Απόφαση WABE (σκέψη 53). Η υπογράμμιση δική μου. Οφείλω να τονίσω ότι το τμήμα μείζονος συνθέσεως του Δικαστηρίου χρησιμοποίησε αυτήν ακριβώς τη φρασεολογία στην απόφαση.

⁵³ Απόφαση WABE (σκέψη 73).

⁵⁴ Βλ. απόφαση G4S Secure Solutions (σκέψη 34) και απόφαση WABE (σκέψη 59).

Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης)⁵⁵, και αφετέρου, της ελευθερίας της σκέψης, της θρησκείας και της συνείδησης, την οποία εγγυάται το άρθρο 10 του Χάρτη, αποκτά ιδιαίτερη σημασία⁵⁶.

Γ. Η διακριτική ευχέρεια προστασίας της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως αυτοτελούς λόγου

1. Απουσία εννοιολογικής ταυτότητας

52. Προκειμένου να κριθεί εάν το περιθώριο εκτίμησης που παρέχεται στα κράτη μέλη δυνάμει του άρθρου 8 της οδηγίας 2000/78, όπως αυτό έχει αναγνωρισθεί από το Δικαστήριο, επιτρέπει την αυτοτελή προστασία της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων κατά το εθνικό δίκαιο, θα ήθελα να τονίσω εκ προοιμίου ότι το μοναδικό επιχείρημα που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, αφενός, και οι φιλοσοφικές και πνευματικές πεποιθήσεις, αφετέρου, πρέπει να αναλύονται ως οι δύο όψεις του ίδιου και αυτού λόγου διάκρισης απορρέει από τη σκέψη 47 της απόφασης WABE.

53. Κατά το σκεπτικό του Δικαστηρίου, η ερμηνεία αυτή απορρέει από το γράμμα του άρθρου 1 της οδηγίας 2000/78, το οποίο αναφέρεται στη «θρησκεία ή πεποιθήσεις» από κοινού, διαχωρίζοντας τους δύο όρους μόνο με τον διαζευκτικό σύνδεσμο «ή», όπως ακριβώς στο άρθρο 19 ΣΛΕΕ, κατά το οποίο ο νομοθέτης της Ένωσης μπορεί να αναλάβει δράση για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω, μεταξύ άλλων, «θρησκείας ή πεποιθήσεων», και το άρθρο 21 του Χάρτη, το οποίο κάνει λόγο, μεταξύ των διαφόρων λόγων διακρίσεως που μνημονεύει, για «θρησκεία ή πεποιθήσεις».

54. Επομένως, είναι σαφές ότι το Δικαστήριο δεν διαπιστώνει την ύπαρξη ταυτότητας μεταξύ, αφενός, της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων και, αφετέρου, των φιλοσοφικών και πνευματικών πεποιθήσεων, η οποία θα μπορούσε να αποτρέψει τα κράτη μέλη, από εννοιολογικής άποψης, να θεσπίσουν την αυτοτελή και διακριτή προστασία εκάστου εξ αυτών των στοιχείων. Αντιθέτως, από την απόφαση WABE φαίνεται να προκύπτει ότι η εθνική νομοθεσία περί μεταφοράς της οδηγίας 2000/78 στην εσωτερική έννομη τάξη δύναται να επιλέγει την αναγνώριση αυτοτελούς προστασίας μέσω του γράμματός της –για να επαναλάβω το σκεπτικό του Δικαστηρίου– όπως η «θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις» στον κατάλογο των λόγων δυσμενούς διάκρισης.

2. Θεμιτές αποφάσεις των κρατών μελών

55. Περαιτέρω, εφόσον, κατά την απόφαση WABE, το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78 πρέπει να θεωρηθεί ότι αναγνωρίζει την ύπαρξη περιθωρίου εκτίμησης των κρατών μελών λόγω της θέσης στην οποία τοποθετούν τη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις στις έννομες τάξεις τους, το περιθώριο αυτό πρέπει οπωσδήποτε να καλύπτει κάθε στοιχείο της εκτίμησης περί υπάρξεως δυσμενούς διάκρισης, η οποία ενδέχεται να επηρεάζει τη θέση αυτή, καθώς και τη σημασία και την αξία της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων στο οικείο κράτος μέλος. Λαμβανομένου υπόψη ότι η επιλογή προστασίας της θρησκείας και των θρησκευτικών

⁵⁵ Βλ. απόφαση G4S Secure Solutions (σκέψη 38).

⁵⁶ Απόφαση WABE (σκέψη 84). Στην απόφαση εκείνη, το Δικαστήριο αναφέρεται επίσης στο δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη μόρφωση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και παιδαγωγικές πεποιθήσεις τους, όπως αυτό αναγνωρίζεται από το άρθρο 14, παράγραφος 3, του Χάρτη.

πεποιθήσεων ως αυτοτελούς λόγου διάκρισης είναι ικανή να επηρεάσει, όπως προαναφέρθηκε, τη διαπίστωση περί υπάρξεως άμεσης ή έμμεσης δυσμενούς διάκρισης σε συγκεκριμένη υπόθεση και, ως εκ τούτου, το επίπεδο προστασίας που παρέχεται στον συγκεκριμένο λόγο εντός ενός κράτους μέλους, εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει αυτήν την αυτοτελή προστασία εμπίπτει, κατά τη γνώμη μου, στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8 της οδηγίας 2000/78.

56. Συναφώς, πρέπει να διευκρινιστεί ότι εάν η διακριτική ευχέρεια που αναγνωρίζεται από το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78 περιοριζόταν αποκλειστικά στο στάδιο δικαιολόγησης της έμμεσης διάκρισης, όπως έχει κάνει ήδη δεκτό το Δικαστήριο στην απόφαση WABE, και δεν είχε εφαρμογή στα λοιπά στοιχεία τα οποία ενδέχεται να επηρεάσουν τον ορισμό του κύκλου αναφοράς των προσώπων προκειμένου να διενεργηθεί σύγκριση, τα κράτη μέλη ίσως να παρεμποδίζονταν να λάβουν αποφάσεις επί ευαίσθητων και θεμιτών πτυχών όσον αφορά τη θρησκεία και τις θρησκευτικές ελευθερίες οι οποίες, σε τελική ανάλυση, καθορίζουν το επίπεδο ομοιογένειας ή ποικιλομορφίας που ενδεχομένως επιθυμούν να εισάγουν –ή να διατηρήσουν– στις κοινωνίες τους. Φρονώ ότι ο σκοπός της οδηγίας 2000/78, καθόσον αυτή θεσπίζει ελάχιστες απαιτήσεις για τους κανόνες σχετικά με την ίση μεταχείριση στους τομείς της εργασίας και της απασχόλησης, δεν είναι να αποτρέπει τα κράτη μέλη από το να προβαίνουν σε τέτοιες επιλογές.

α) Η φιλοσοφία στην οποία στηρίζεται η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω θρησκείας και θρησκευτικών πεποιθήσεων

57. Εξήγησα, στο πλαίσιο των παρούσων προτάσεων, με ποιον τρόπο η αυτοτελής προστασία της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων θα μπορούσε να οδηγήσει στο να θεωρηθεί ένας κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας, στο πλαίσιο της εντός της ομάδας σύγκρισης, ως άρρηκτα συνδεδεμένος με το συγκεκριμένο κριτήριο προστασίας όταν εφαρμόζεται σε υπαλλήλους που δεσμεύονται από υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίσεσης⁵⁷. Στην περίπτωση αυτή, ο συγκεκριμένος κανόνας είναι πιθανό να θεωρηθεί ότι εισάγει άνιση μεταχείριση των εν λόγω εργαζομένων (η οποία απαγορεύεται ως άμεση δυσμενής διάκριση), στον βαθμό που αυτοί δεν θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του παρά μόνον εάν παρέβαιναν τις επιβαλλόμενες από τη θρησκεία τους υποχρεώσεις.

58. Επισήμανα επίσης ότι, πέραν των τεχνικών νομικών ζητημάτων που ανακύπτουν από τη διαπίστωση άμεσης ή έμμεσης δυσμενούς διάκρισης σε σχέση με έναν κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας, η άμεση διάκριση αντιστοιχεί σε μια προσέγγιση η οποία απαγορεύει, κατ' αρχήν, την άνιση μεταχείριση και υπόκειται αποκλειστικώς σε ένα αυστηρά οριοθετημένο σύστημα δικαιολόγησης, στο οποίο περιλαμβάνονται, για παράδειγμα, η δημόσια ασφάλεια και η πρόληψη ποινικών παραβάσεων, οι επαγγελματικές απαιτήσεις και η θετική δράση. Κατ' αντιδιαστολή, η έμμεση δυσμενής διάκριση αντιστοιχεί σε μια προσέγγιση που εστιάζει περισσότερο στις συνέπειες, καθόσον επιτρέπει τη δικαιολόγηση της διάκρισης με βάση τη στάθμιση των αντικρουόμενων δικαιωμάτων και ελευθεριών, δηλαδή του δικαιώματος του επιχειρείν και της ελευθερίας της θρησκείας, της συνείδησης και της σκέψης. Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες το δικαίωμα του επιχειρείν υπερισχύει της ελευθερίας της θρησκείας, της συνείδησης και της σκέψης.

59. Θα ήθελα να προσθέσω στο σημείο αυτό ότι η διαπίστωση ότι ένας κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας εισάγει είτε άμεση δυσμενή διάκριση είτε, εναλλακτικώς, έμμεση διάκριση στηρίζεται επίσης σε δύο αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με τον τρόπο αντιμετώπισης της προκατάληψης έναντι των διαφορών που ανακύπτουν στην κοινωνία από τη θρησκεία ή τις

⁵⁷ Βλ. σημείο 42 των παρούσων προτάσεων.

θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ουσιαστικά, η προσέγγιση της «άμεσης δυσμενούς διάκρισης» στηρίζεται στην εξομάλυνση των εν λόγω διαφορών στον χώρο εργασίας μέσω του αυστηρότερου ελέγχου των προκαταλήψεων. Εκκινεί από την παραδοχή ότι οι διαφορές που απορρέουν από τη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις αντιμετωπίζονται καλύτερα με την προώθηση της ανεκτικότητας και του σεβασμού, η οποία, με τη σειρά της, καταλήγει στην αποδοχή μεγαλύτερου βαθμού ποικιλομορφίας. Αντιθέτως, η προσέγγιση της «έμμεσης δυσμενούς διάκρισης» προϋποθέτει την ανάγκη ανοχής ενός ορισμένου βαθμού προκατάληψης του κοινού έναντι των θρησκευτικών διαφορών⁵⁸ εφόσον καταδειχθεί ότι, σε διαφορετική περίπτωση, η ενδιαφερόμενη επιχείρηση ενδέχεται να υποστεί σοβαρές δυσμενείς οικονομικές συνέπειες⁵⁹. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρείται ότι οι διαφορές που απορρέουν από τη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις αντιμετωπίζονται καλύτερα στον χώρο εργασίας με την προαγωγή της ομοιομορφίας μέσω της γενικευμένης απαγόρευσης που συνεπάγεται ένας κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας.

60. Δεν έχω σκοπό, στο πλαίσιο των παρούσων προτάσεων, να επιχειρηματολογήσω σχετικά με το ποιος είναι ο καταλληλότερος τρόπος να εκφραστεί –όπως προαναφέρθηκε στο σημείο 44 των παρούσων προτάσεων– η φιλοσοφία στην οποία στηρίζεται η νομοθεσία περί απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω θρησκείας ή θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ωστόσο, οι ανωτέρω παρατηρήσεις καταδεικνύουν ότι η προστασία της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως αυτοτελούς λόγου διάκρισης αντικατοπτρίζει τη θέση στην οποία τοποθετείται η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις εντός των κρατών μελών, ιδίως σε σχέση με την ομοιογένεια ή την ποικιλομορφία. Ως εκ τούτου, κατ' εμέ, το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78 πρέπει να ερμηνεύεται υπό την έννοια ότι επιτρέπει στα κράτη μέλη να θεσπίζουν αυτήν την αυτοτελή προστασία ως μέσο καθορισμού, πρώτον, του κατά πόσον οι εργαζόμενοι που υπέχουν υποχρεώσεις αμφίσεως δεν πρέπει να τίθενται, κατ' αρχήν, σε θέση στην οποία ενδέχεται να χρειαστεί να επιλέξουν μεταξύ της τήρησης των υποχρεώσεων που απορρέουν από τη θρησκεία τους ή της διατήρησης της εργασίας τους. Δεύτερον, τα κράτη μέλη πρέπει επίσης να παραμένουν ικανά να καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο επιθυμούν να αντιμετωπίσουν τις διαφορές που απορρέουν από τη θρησκεία ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις στον χώρο εργασίας.

β) Θρησκεία και θρησκευτικές πεποιθήσεις ως «αναπόσπαστο χαρακτηριστικό»

61. Ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο επί του οποίου τα κράτη μέλη πρέπει να είναι σε θέση να λαμβάνουν θέση και το οποίο συνδέεται στενά με το προηγούμενο ζήτημα είναι το εάν η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις πρέπει να λογίζονται ως «αναπόσπαστο χαρακτηριστικό» ενός προσώπου.

62. Πράγματι, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η θρησκεία και οι υποχρεώσεις που συνεπάγεται να θεωρούνται, σε ορισμένα κράτη μέλη, τόσο στενά συνδεδεμένα με τα πρόσωπα ώστε να χρήζουν προστασίας ως άρρηκτα συνδεδεμένα με την ύπαρξή τους χαρακτηριστικά. Στο πλαίσιο αυτό, η προστασία εργαζομένου στον οποίον κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας επιβάλλει την αποκήρυξη των υποχρεώσεων αμφίσεως που του επιβάλλει η πίστη του ως προϋπόθεση διατήρησης της εργασίας του, μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιμετωπίζεται καλύτερα με μια προσέγγιση η οποία εκλαμβάνει τον κανόνα αυτό ως άρρηκτα συνδεδεμένο με τον λόγο της θρησκείας, εξεταζόμενο αυτοτελώς, και, ως εκ τούτου, ως άنيση μεταχείριση που απαγορεύεται

⁵⁸ Πρβλ. απόφαση WABE (σκέψη 65). Η παραδοχή ανοχής ενός ορισμένου βαθμού προκατάληψης κυρίως λόγω των επιθυμιών των πελατών είναι εμφανής ακόμη και για το Δικαστήριο, όταν αυτό αναφέρεται στη δυνατότητα τοποθέτησης του εργαζομένου που φέρει τη μαντίλα στα πίσω γραφεία της επιχείρησης όπου δεν υπάρχει άμεση επαφή με τους πελάτες. Βλ. απόφαση G4S Secure Solutions (σκέψη 42) και απόφαση WABE (σκέψη 69).

⁵⁹ Απόφαση WABE (σκέψη 67).

ως άμεση δυσμενής διάκριση. Συναφώς, επισημαίνεται ότι, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, το ιδιαίτερο περιεχόμενο των θρησκευτικών υποχρεώσεων, συμπεριλαμβανομένων των υποχρεώσεων σχετικά με την αμφίεση και τον υποχρεωτικό της χαρακτήρα, βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στην αξιολογική κρίση του εθνικού δικαστή⁶⁰.

63. Θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι, κατά την οδηγία 2000/78, το Δικαστήριο έχει αναγνωρίσει αυτή την άμεση προστασία έναντι διακρίσεων σε περιπτώσεις στις οποίες το επίμαχο πρόσωπο δεν δύναται να αποποιηθεί το άρρηκτα συνδεδεμένο με την ύπαρξή του χαρακτηριστικό όπως η ηλικία⁶¹ ή ο γενετήσιος προσανατολισμός⁶². Για παράδειγμα, στην απόφαση Hay, το Δικαστήριο έκρινε ότι τυχόν διαφορετική μεταχείριση βάσει της οικογενειακής καταστάσεως των εργαζομένων και όχι ρητώς βάσει του γενετήσιου προσανατολισμού τους εξακολουθεί να αποτελεί άμεση δυσμενή διάκριση, καθόσον, δεδομένου ότι στα επίμαχα στην υπόθεση εκείνη κράτη μέλη ο γάμος επιφυλάσσεται μόνο σε ετερόφυλα άτομα, είναι αδύνατο για τους ομοφυλόφιλους εργαζομένους να πληρούν την αναγκαία προϋπόθεση προκειμένου να αποκτήσουν το επίμαχο πλεονέκτημα⁶³.

64. Δεδομένου ότι η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ενδέχεται να θεωρούνται χαρακτηριστικά άρρηκτα συνδεδεμένα με την ύπαρξη ενός προσώπου, φρονώ ότι είναι θεμιτό για τα κράτη μέλη να υιοθετούν, σύμφωνα με το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78, μια προσέγγιση παρόμοια προς αυτή που ακολούθησε το Δικαστήριο στην απόφαση Hay, παρέχοντας άμεση προστασία στους εργαζομένους που υπέχουν υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίεσης μέσω της προστασίας της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως αυτοτελούς λόγου διάκρισης. Παρά το γεγονός ότι η απόφαση WABE κατέληξε σε διαφορετικά συμπεράσματα, στο πλαίσιο της ερμηνείας των ελάχιστων απαιτήσεων που καθορίζονται από την οδηγία 2000/78 (ιδίως το άρθρο 1 και το άρθρο 2, παράγραφος 2, της εν λόγω οδηγίας) καλώ το Δικαστήριο να αναγνωρίσει ότι πρόκειται περί ενός ζητήματος το οποίο μπορεί να προσεγγιστεί από διαφορετικές και εξαιρετικά ευαίσθητες οπτικές γωνίες, οι οποίες, εν τέλει, εξαρτώνται από το συγκεκριμένο νόημα που έχει η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις για τα άτομα σε κάθε κράτος μέλος. Αδυνατώ να εντοπίσω κάποιο επιχείρημα το οποίο να συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι, με τη θέσπιση της οδηγίας 2000/78, και ιδίως του άρθρου 8 της οδηγίας αυτής, ο νομοθέτης της Ένωσης επεδίωκε να αποτρέψει τα κράτη μέλη από τη λήψη αποφάσεων επί του συγκεκριμένου ζητήματος.

γ) Η ερμηνεία των «συγκεκριμένων δυσχερειών»

65. Τέλος, σε συνάρτηση επίσης με τις ανωτέρω παρατηρήσεις, τα κράτη μέλη πρέπει να εξακολουθήσουν να έχουν τη δυνατότητα να αποκλίνουν από μια ερμηνεία σύμφωνα με την οποία οι εργαζόμενοι που υπέχουν υποχρεώσεις θρησκευτικής αμφίεσης πρέπει να αντιμετωπίζονται, για να χρησιμοποιήσω την ακριβή φράση της αποφάσεως WABE, «συγκεκριμένες δυσχερείες» κατά την εφαρμογή ενός κανόνα εσωτερικής ουδετερότητας στα πρόσωπά τους. Σε τελική ανάλυση, η κατανόηση της επιβάρυνσης που συνεπάγεται ένας κανόνας εσωτερικής ουδετερότητας ενδέχεται να μη γίνεται αντιληπτή σε ορισμένες περιπτώσεις

⁶⁰ Όπ.π. (σκέψη 46).

⁶¹ Βλ., λόγου χάρι, απόφαση της 12ης Οκτωβρίου 2010, Ingeniørforeningen i Danmark (C-499/08, EU:C:2010:600, σκέψη 49).

⁶² Πρβλ. αποφάσεις της 1ης Απριλίου 2008, Maruko (C-267/06, EU:C:2008:179, σκέψη 73), και της 10ης Μαΐου 2011, Römer (C-147/08, EU:C:2011:286, σκέψη 52). Βλ., επίσης, παρόμοια προσέγγιση στην απόφαση της 10ης Ιουλίου 2008, Feryn (C-54/07, EU:C:2008:397, σκέψη 28), σχετικά με την απαγόρευση διακρίσεων λόγω φυλετικής καταγωγής δυνάμει της οδηγίας 2000/43/EK του Συμβουλίου, της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής (ΕΕ 2000, L 180, σ. 22).

⁶³ Απόφαση της 12ης Δεκεμβρίου 2013, Hay (C-267/12, EU:C:2013:823, σκέψη 44).

στις οποίες τα κράτη μέλη την αντιλαμβάνονται, ενδεχομένως, ως φραγμό στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας και, ως τέτοιον, ως έναν επιπλέον τρόπο αποκλεισμού των εργαζομένων που είναι υποχρεωμένοι να συμμορφώνονται προς τις συγκεκριμένες υποχρεώσεις. Θα ήθελα, συναφώς, να επισημάνω ότι η εργασία, η απασχόληση και η επαγγελματική κατάρτιση, τις οποίες αφορά η οδηγία 2000/78, αποτελούν τα σημεία εκκινήσεως απαιτήσεων οι οποίες βαίνουν πέραν του πεδίου των υλικών μειονεκτημάτων και περιλαμβάνουν αιτιάσεις που σχετίζονται με τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και την αναγνώριση της ποικιλομορφίας και της διαφορετικότητας⁶⁴.

66. Για παράδειγμα, εάν οι εργοδότες προβαίνουν στην επιβολή κανόνων εσωτερικής ουδετερότητας ως γενικευμένη πολιτική, οι μουσουλμάνες γυναίκες ενδέχεται, στην πραγματικότητα, να αντιμετωπίσουν όχι μόνο «συγκεκριμένες δυσχέρειες» αλλά ένα ισχυρό μειονέκτημα στην πρόσληψή τους ως εργαζομένων. Τούτο, με τη σειρά του, μπορεί να οδηγήσει στην απομάκρυνσή τους από την αγορά εργασίας – μια πηγή προσωπικής χειραφέτησης και κοινωνικής ένταξης – καταλήγοντας συνακόλουθα σε μια δυσμενή διάκριση που βαίνει πέραν της θρησκείας και εκτείνεται και στο φύλο τους⁶⁵. Καίτοι εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια να προβούν στις απαραίτητες αξιολογικές κρίσεις προκειμένου να εξακριβώσουν εάν αυτά τα πιθανά ζητήματα επιβεβαιώνονται από τα πραγματικά περιστατικά⁶⁶, φρονώ ότι είναι σημαντικό να υπογραμμισθεί ότι η διπλή αυτή δυσμενή διάκριση αποτελεί μια πραγματική πιθανότητα η οποία μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά από τα κράτη μέλη μέσω της ενίσχυσης του επιπέδου προστασίας της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως αυτοτελούς λόγου δυσμενούς διάκρισης δυνάμει του άρθρου 8 της οδηγίας 2000/78.

3. Η αυτοτελής προστασία της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως ευνοϊκότερη διάταξη

67. Κατόπιν των ανωτέρω, καταλήγω στο συμπέρασμα ότι μια εθνική νομοθετική ρύθμιση πρέπει να λογίζεται ως ευνοϊκότερη για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης, κατά την έννοια του άρθρου 8 της οδηγίας 2000/78, όταν αφορά, όχι μόνο την ανάλυση της δικαιολόγησης που εφαρμόζεται στην έμμεση δυσμενή διάκριση, αλλά και την εκτίμηση σχετικά με την ύπαρξη δυσμενούς διάκρισης και, ως εκ τούτου, τη διαπίστωση άμεσης ή έμμεσης δυσμενούς διάκρισης σε μια συγκεκριμένη υπόθεση. Τούτο συμπεριλαμβάνει εθνική ρύθμιση η οποία, μέσω της μεταφοράς της οδηγίας 2000/78 στην εσωτερική έννομη τάξη, προβλέπει την αυτοτελή προστασία της θρησκείας και των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως ενιαίου λόγου δυσμενούς διάκρισης. Η προσέγγιση αυτή δεν θέτει σε κίνδυνο τη νομική βάση της οδηγίας 2000/78, η οποία, όπως έχει αναγνωρίσει το Δικαστήριο, θεσπίστηκε ως ένα εργαλείο το οποίο επιτρέπει στα κράτη μέλη να προβαίνουν σε τεκμηριωμένες επιλογές όσον αφορά τη θέση που καταλαμβάνει η θρησκεία και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις στις έννομες τάξεις τους. Ομοίως, δεν θίγονται ούτε οι αποφάσεις G4S Secure Solutions και WABE ούτε η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης, δεδομένου ότι αμφότερες οι αποφάσεις αφορούν την ερμηνεία των άρθρων 1 και 2, παράγραφος 2, της οδηγίας 2000/78 – τα οποία θεσπίζουν τις ελάχιστες απαιτήσεις για την καταπολέμηση των δυσμενών διακρίσεων στην απασχόληση και την εργασία – και, συνεπώς, δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο αναγνώρισης, δυνάμει του άρθρου 8 της ίδιας οδηγίας, υψηλότερου επιπέδου προστασίας έναντι της άνισης μεταχείρισης.

⁶⁴ Xenidis, R., όπ.π. (σ. 1653).

⁶⁵ Πρβλ. Sharpston, E., όπ.π. (σημείο 269).

⁶⁶ Όσον αφορά την επίμαχη στην κύρια δίκη υπόθεση, βλ. υποσημείωση 19 των παρουσών προτάσεων.

Δ. Ο γενικός νόμος για την καταπολέμηση των διακρίσεων

68. Κατά την προεκτεθείσα συλλογιστική μου, το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78 πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι επιτρέπει στα κράτη μέλη να εφαρμόζουν την εν λόγω οδηγία παρέχοντας προστασία στη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ως αυτοτελή λόγο διάκρισης. Στο σημείο αυτό πρέπει να προσθέσω ότι, προκειμένου να συμβεί αυτό, ο εθνικός νομοθέτης θα πρέπει να αντιμετωπίσει τη συγκεκριμένη διακριτική μεταχείριση με τη θέσπιση –ή τη συνακόλουθη τροποποίηση– της νομοθεσίας που εφαρμόζει την οδηγία 2000/78 εντός κράτους μέλους.

69. Συνεπώς, η υπό κρίση υπόθεση επιτάσσει να εξετασθεί εάν η οδηγία 2000/78 μεταφέρθηκε στο βελγικό δίκαιο υπό την έννοια ότι καθορίζει τη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις αυτοτελώς, διακριτά από τον λόγο περί φιλοσοφικών και πνευματικών πεποιθήσεων.

70. Συναφώς, υπενθυμίζεται ότι ο γενικός νόμος για την καταπολέμηση των διακρίσεων μεταφέρει την οδηγία 2000/78 στο βελγικό δίκαιο. Σκοπός του είναι η δημιουργία ενός γενικού πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων εντός του τομέα της εργασίας και της απασχόλησης⁶⁷.

71. Τα προστατευόμενα κριτήρια απαριθμούνται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων⁶⁸, το οποίο μνημονεύει την ηλικία, τον γενετήσιο προσανατολισμό, την οικογενειακή κατάσταση, τη γέννηση, την περιουσία, τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, τις πολιτικές πεποιθήσεις, τις συνδικαλιστικές πεποιθήσεις, τη γλώσσα, την παρούσα ή μελλοντική κατάσταση της υγείας, την αναπηρία, τα φυσικά ή γενετικά χαρακτηριστικά ή την κοινωνική προέλευση.

72. Θα ήθελα να επισημάνω, αφενός, ότι το άρθρο 4, παράγραφος 4, του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων χρησιμοποιεί μια διατύπωση η οποία είναι σχεδόν ταυτόσημη με αυτήν του άρθρου 1 της οδηγίας 2000/78 κατά την αναφορά του στον λόγο διάκρισης με βάση τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Αμφότερα τα είδη πεποιθήσεων έχουν τοποθετηθεί από κοινού στον κατάλογο των προστατευομένων κριτηρίων και διαχωρίζονται μόνο από τον διαζευκτικό σύνδεσμο «ή». Το άρθρο 8 του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων υιοθετεί την ίδια διατύπωση, καθόσον προβλέπει ότι η άμεση διάκριση που στηρίζεται, μεταξύ άλλων, σε «θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις» μπορεί να δικαιολογείται μόνο λόγω ουσιωδών και καθοριστικών επαγγελματικών απαιτήσεων.

73. Από την άλλη πλευρά, από την ανάγνωση του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων προκύπτει ότι ο Βέλγος νομοθέτης διαχωρίζει τις πολιτικές πεποιθήσεις και, ακολούθως, τις συνδικαλιστικές πεποιθήσεις⁶⁹ ως διακριτούς λόγους δυσμενούς διάκρισης στον κατάλογο που παρατίθεται στο άρθρο 4, παράγραφος 4, του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων. Υπ' αυτό το πρίσμα, φαίνεται ότι, ενώ ο Βέλγος νομοθέτης επέλεξε να διαχωρίσει τις πολιτικές και τις συνδικαλιστικές πεποιθήσεις από τις υπόλοιπες κατηγορίες πεποιθήσεων, δεν έπραξε το ίδιο ως προς τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

⁶⁷ Πρβλ. άρθρο 5 του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων.

⁶⁸ Βλ., επίσης, άρθρο 3 του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων.

⁶⁹ *Moniteur belge* της 31ης Δεκεμβρίου 2009, σ. 82925.

74. Ως εκ τούτου, με βάση τις πληροφορίες που παρέχονται με τη διάταξη περί παραπομπής, δεν είναι εύκολο να συναχθεί το συμπέρασμα ότι, σε αντίθεση με το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78, όπως αυτό ερμηνεύθηκε από το Δικαστήριο στην απόφαση WABE, ο Βέλγος νομοθέτης εκλαμβάνει, αφενός, τη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και, αφετέρου, τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις ως διακριτούς λόγους δυσμενούς διάκρισης. Αντιθέτως, για τους σκοπούς του γενικού νόμου για την καταπολέμηση των διακρίσεων, αμφότερα τα είδη πεποιθήσεων φαίνεται να αποτελούν, υπό το πρίσμα του σκεπτικού της αποφάσεως WABE, τις δύο όψεις ενός και του αυτού λόγου διάκρισης.

75. Από τις ανωτέρω παρατηρήσεις προκύπτει ότι, ελλείψει διαχωρισμού μεταξύ των θρησκευτικών και των φιλοσοφικών πεποιθήσεων, νομοθετική διάταξη η οποία παραπέμπει στις «θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις» στον κατάλογο των λόγων δυσμενούς διάκρισης που παρατίθεται στην εθνική νομοθεσία εφαρμογής της οδηγίας 2000/78 δεν μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι οι πεποιθήσεις αυτές συνιστούν διακριτά προστατευόμενα κριτήρια. Ειδάλλως, θα υπονομεύονταν τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε το Δικαστήριο στην απόφαση WABE⁷⁰, στην οποία, όπως προαναφέρθηκε, ερμηνεύθηκαν οι εν λόγω όροι όπως προβλέπονται από το άρθρο 1 της οδηγίας 2000/78. Για τον ίδιο λόγο, το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78 δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά επαρκή νομική βάση προκειμένου να εκληφθεί η συγκεκριμένη διάταξη ως διάταξη ευνοϊκότερη για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Ως εκ τούτου, το εν λόγω άρθρο δεν επιτρέπει στον εθνικό δικαστή να την ερμηνεύσει υπό την έννοια ότι οι θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις συνιστούν διακριτούς λόγους δυσμενούς διάκρισης κατά το εθνικό δίκαιο.

V. Πρόταση

76. Βάσει της ανωτέρω αναλύσεως, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στο προδικαστικό ερώτημα που του υπέβαλε το Tribunal du travail francophone de Bruxelles (γαλλόφωνο δικαστήριο εργατικών διαφορών Βρυξελλών, Βέλγιο) ως εξής:

Το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78/EK του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία έχει την έννοια ότι επιτρέπει στα κράτη μέλη να εφαρμόζουν την εν λόγω οδηγία προκειμένου να προστατεύουν τη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ως αυτοτελή λόγο δυσμενούς διάκρισης.

Ωστόσο, το άρθρο 8 της οδηγίας 2000/78 αντιτίθεται στην ερμηνεία διάταξης που μνημονεύει τις «θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις» στον κατάλογο των λόγων δυσμενούς διάκρισης της εθνικής νομοθεσίας εφαρμογής της εν λόγω οδηγίας υπό την έννοια ότι αυτή αποτελεί ευνοϊκότερη διάταξη για την προστασία της αρχής της ίσης μεταχείρισης, και ιδίως υπό την έννοια ότι η θρησκεία και οι φιλοσοφικές πεποιθήσεις συνιστούν διακριτούς λόγους προστασίας.

⁷⁰ Απόφαση WABE (σκέψη 47).